
OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK DEVLET ve SİYASET GELENEĞİNDE DEĞİŞİM PROBLEMİ

✱
*Mehmet Ali Ünal**

ÖZET

Türk toplumu Sultan III. Selim devrinden beri modernleşmeye çalışmaktadır. Ancak henüz modernleşme bile tamamlanmamıştır. Bu yüzden postmodernizm daha aydınlar arasında bile genel kabul görmemiş, açık uçlu fikirler demeti olmaktan öteye geçememiştir. Bizim bu yazıdaki amacımız modernizm veya postmodernizmin mahiyeti üzerinde durmak değildir. Bu çalışmada Osmanlı devrinden günümüze Türk devlet ve siyaset geleneğinin değişim problemleri üzerinde durarak, modernleşme karşısında alınan tavır ve hareket tarzlarını değerlendirmek arzusundayız.

Anahtar Kelimeler; değişim, Osmanlı, Tanzimat, devlet, modernleşme, Avrupa, Meşrutiyet,

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

Modern kavramı yeniyi, gelişmiş olanı, ileri teknolojiyi, akılcılığı, bilimi çağrıştırmaktadır. Aydınlanma felsefesi devrine uzanan modernitenin içerisine kapitalizm, demokrasi, sekülerleşme, hümanizm vs. gibi daha birçok husus dahil edilebilir. Modernizm, insanlığı cahillikten, batıl itikat ve akıl dışılıktan kurtarmayı vaad eden ilerici bir ideoloji olarak ortaya çıkmıştır. Ancak insanlığın son iki yüz yıldır yaşadığı tecrübeler; son derece yıkıcı dünya savaşları, soykırımlar ve toplama kampları Modern Batı'nın dolayısıyla modernizmin ürünü olarak algılanmıştır. Postmodernizm, modernizmin meydana getirdiği menfiliklerin eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır ve modernizmden farklılaşma olarak anlaşılmaktadır. Bu sebeple postmodernizm, aydınlanma felsefesine, modernizmin ilerleme düşüncesine, klasik demokrasiye, akademik kategorizasyonlara, objektifliğe, kısacası modernizmin kendisini meşrulaştırıcı bütün söylemlerine karşıdır.¹ Ancak netice itibariyle modernizm de, post-modernizm de Batı'da ortaya çıkan ve son merhalede Batı'yı meşrulaştıran söylemler olarak yorumlanmıştır.²

Türk toplumu Sultan III. Selim devrinden beri modernleşmeye çalışmaktadır. Ancak henüz modernleşme bile tamamlanmamıştır. Bu yüzden postmodernizm daha aydınlar arasında bile genel kabul görmemiş, açık uçlu fikirler demeti olmaktan öteye geçememiştir. Bizim bu yazıdaki amacımız modernizm veya postmodernizmin mahiyeti üzerinde durmak değildir. Bu çalışmada Osmanlı devrinden günümüze Türk devlet ve siyaset geleneğinin değişim problemleri üzerinde durarak, modernleşme karşısında alınan tavır ve hareket tarzlarını değerlendirmek arzusundayız.

OSMANLI DEVLET VE SİYASET GELENEĞİ

Osmanlı devleti, kendisinden önceki Türk devletlerinin ve münhasıran Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyaset ve devlet geleneğini iktibas etmiş, diğer bir söyleyişle devralmıştır. Esasen Osmanlı siyaset kültürünün, idarî prensiplerinin, hukuk nizamının beslendiği üç ana kaynak vardır: Orta Asya'dan intikal eden değerler, İslamiyet'in kazandırdığı unsurlar ve fethe edilen coğrafyada bulunan gelenek ve uygulamalar.³ Bazıları Osmanlı Devleti'ni bir İslam devleti, bazıları Türk-İslam devleti, bazıları üçüncü Roma olarak görmektedirler. Osmanlı Devleti ne bunların hiçbirisidir ne de hepsi-

¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2000, s.840-41.

² Bkz. John W. Murphy, *Postmodern Sosyal Analiz ve Postmodern Eleştiri*, Çev. Hüsamettin Arslan, İstanbul 2000, s. 5.

³ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2002, 3. baskı, s.19.

dir. Kendi isimlendirmesi ile o, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'dir. Kendisinden önceki medeniyetlerden azamî ölçüde istifade etmiş, yukarıda sayılanların ötesinde bir imtizaç (sentez)tir. Bu imtizacı gerçekleştiren, Türk'ün kendine has karakter ve vasıfları ile İslam'ın ona kazandırdığı tesamuh, tevazu ve vakârdır.⁴

Osmanlılar, devlet geleneklerini büyük ölçüde Selçuklulardan almışlardır. Bunda rol oynayan iki faktörden ilki, Osmanlıların Anadolu Selçuklu Devleti'nin Uç Beyi, yani bir bakıma Selçuklu devleti mensubu olmaları,⁵ diğeri de Osmanlı Devleti'nin kurulmasında ve müesseselerin teşekkülünde Osmanlı hizmetine girmiş olan Selçuklu devlet adamlarının rol almasıdır. Kaynaklarda Karamanlı Rüstem, Cendereli Halil gibi Selçuklu merkezinden geldikleri zikredilen devlet adamlarının ordunun, dîvân'ın, idarî ve kazâî yapının kurulmasında hem fikren hem fiilen vazife aldıklarından bahsedilir. Elbetteki Osmanlı müesseseleri Selçuklu müesseselerinin birebir kopyası değildir. Osmanlı müesseseleri daha şümullüdür ve zamanın şartlarına göre farklılık arz eden yönleri çoktur.

Tarihçiler Osmanlı Devleti'ne esas şeklini veren hükümdarın Fatih Sultan Mehmed olduğu konusunda hemfikirdirler. Fatih, devleti imparatorluk özelliklerine göre adeta yeni baştan kurmuştur. Kul sistemi, divan-ı hümayun, ordu, maliye teşkilatı, toprak sistemi vs. onun zamanında klasik şeklini almıştır. O, kendi adıyla anılan kanunnamesinde devlet hayatı ile ilgili gelenek ve teâmülleri birer kanuniyet haline getirmiştir.⁶ Karizmatik ve efsanevî şahsiyetinin sonraki nesiller üzerinde yarattığı tesir dolayısıyla gerçekten Fatih'in yaptığı bu düzenleme, sonraki padişahlar zamanında harfiyen uyulan devlet gelenekleri haline gelmiş ve koyduğu kaideler tartışılmaz hale gelmiştir. Sonraki padişahlar da kendi adlarıyla anılan kanunnameler tertip etmişlerse de, bunlar Fatih kanunnamesine yapılan ufak tefek değişiklikler ve ilavelerden öteye geçmez.

Devlet hayatında geleneği koyan veya değiştiren, padişah ve veziriazam gibi üst seviyedeki idarecilerdir. Ancak yeni bir gelenek veya teâmül ortaya koyabilmek için son derece karizmatik, nüfuzlu ve kudretli bir şahsiyet olmak lazım gelir. Bu mânâda Fatih, Yavuz, Kanuni gibi klasik dönemin güçlü padişahlarının yaptıkları uygulamalar teâmül haline gelmiştir. Mesela XVII. yüzyılın başlarında Sultan II. Osman devlet hayatındaki bir kısım teâmülleri

⁴ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devri Türk Kültür ve Medeniyetinin Temel Özellikleri", *Türkler*, c. 9, Ankara 2002, s.54-59.

⁵ Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, c. I, İstanbul 1977, s. 142.

⁶ Bu konuda bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2002, 3. baskı.

değiştirmeye kalktığı zaman ulema ve ümeradan şiddetli bir direnişle karşılaşmıştır. Osmanlı devlet adamlarına göre devlet hayatındaki gelenekler uzun tecrübeler sonucunda ortaya çıkmıştır ve devlet için zaruri ve hatta bazen vazgeçilmezdir. Bundan dolayı II. Osman, Şeyhülislamın kızıyla nikahlanmaya ve hacca gitmeye kalkışınca devlet adamları, âdet ve teâmül değildir diye, karşı çıktılar. Çünkü Osmanlı hanedanının bir üreme politikası vardı⁷ ve XV. yüzyıldan sonra padişahlar siyasî evlilikler yapmamışlardı. II. Bayezid dönemine kadar Bizans imparatorunun, Sırp despotunun kızıyla evlenilerek ve Anadolu beyliklerinden kızlar alınarak siyasî evlilikler yapıldıysa da bunlardan doğan hiçbir şehzade tahta geçmedi. I. Murad'dan itibaren bütün Osmanlı, padişahları köle kadınlardan (cariyelerden) doğdular.

Öte yandan Genç Osman'a gelinceye kadar hiçbir padişah hacca gitmemişti. Hatta Osmanlılardan evvel Türkiye Selçuklu ve onların tâbi olduğu Büyük Selçuklu hükümdarları ve diğer Müslüman devletlerin hükümdarları da hacca gitmemişlerdi. Bunun dinle ilgili bir sebebi yoktur. Hac yolculuğunun -o zamanın ulaşım vasıtaları göz önüne alındığında- uzun ve meşakatkatli olması, hükümdar için taht şehrinde ve ülkesinden aylarca uzak kalmanın doğuracağı sakıncalar gibi siyasî sebepler buna engel olmuş görünmektedir. Fakat Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettiği sırada hacce gitmiş olsaydı sonraki padişahlar için hacca gitmek bir devlet geleneği haline gelebilirdi. Ama böyle bir gelenek yoktu. Bu sebeple Genç Osman'ın hacca gitmek arzusu "*padişahların hacca gitmesi âdet değildir*" gerekçesiyle reddolundu.

Kardeş katli meselesi üzerinde tarihçilerce çok durulmuştur. Bu uygulama fiilen Yıldırım Bayezid'in tahta geçmesi sırasında ortaya çıkmıştı; fakat Fatih bunu kanunnamesine bir madde olarak koydu. Artık bu bir devlet geleneği ve kanuniyet idi ve XVII. yüzyılda kendiliğinden ortadan kalkana kadar harfiyen uygulandı. Sultan III. Murad tahta geçtiği sırada Sokollu Mehmed Paşa kardeş katliyle ilgili fermanı onaylaması için kendisine takdim ettiğinde buna karşı çıktı ve kardeşlerinin öldürülmesine rıza göstermek istemedi. Ancak Sokollu, bunun ecdadı Fatih tarafından konulmuş bir kanun olduğunu ve uyulmasının mecburî olduğunu hatırlattı. Bu durum karşısında III. Murad istemeyerek de olsa fermanı onayladı.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı sisteminde tıkanmalar meydana geldi. Müesseseler toplumun ihtiyaçlarını karşılayamaz hale geldi. Devlet teşkilatında, orduda, sosyal ve ekonomik hayatta ortaya çıkan problemlere bir çözüm bulmak için muhtelif devlet adamları, padişahlara ve ve-

⁷ Bu konuda bkz. Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadımlar*, İstanbul 1996, s. 40 vd.

zirlere raporlar sundular. Risale ve layiha denen bu raporlarda Osmanlı aydınları devletin içine düştüğü durum hakkındaki görüş ve düşüncelerini açıkladılar. Bunların en meşhuru Koçi Bey tarafından hazırlanan ve IV. Murad'a sunulan risâledir. Koçi Bey, risâlesinde, genel olarak problemin kaynağını ahlakî planda görüyordu. Ona göre, timarların ehline verilmesi, devlet mansıplarının rüşvetle dağıtılması, kapıkulu mevcudunun aşırı artması, örf, âdet ve kanunlara uyulmaması gibi gelişmeler, devlet düzeninin bozulmasının temel sebepleri idi. Şayet bu konularda tedbir alınır ve hepsinden önemlisi Süleyman Han (Kanunî) zamanındaki kanun ve prensiplere dönülürse durum düzeltilebilirdi.

Kanunî çağına duyulan özlem aslında sadece Koçi Bey'e ait değildi. XVII. yüzyılın bütün yazarları o dönemi ideal bir devir olarak gösterdiler. Kanunî Sultan Süleyman'ın 46 yıl süren saltanatı boyunca, 13 büyük sefere çıkıp hepsini zaferle bitirmesi ve birçok ülkeyi fethetmesi, koyduğu kanunlarla devlet ve toplum düzenine ait problemlerin çözüme kavuşturmuş olması ve devletin kudretini zirveye çıkarması sebebiyle Osmanlı insanunun muhayyilesinde bu devrin haklı olarak efsâneleşmesine yol açmıştı.

XVII. yüzyılda reform teklif eden Osmanlı yazarları, eserlerinde, atalarının yaptıklarını yüceltmekte, onları kusursuz bulmakta, kendi zamanlarını ise acımasızca tenkid etmektedirler. Tenkid daha çok devlet hayatında ve ordudaki bozulmalar üzerinedir. Bozulmanın sebebi de "kadimden beri" uygulana gelmekte olan örf, âdet ve geleneklerin terk edilmesidir.⁸

Ancak Osmanlı devlet adamları ve yazarlarının ihmal ettiği bir husus vardı, o da, sosyal, ekonomik ve askerlik alanındaki gelişme ve değişimlerdi. Onun için Süleyman Han zamanındaki kanunlara dönülmesi imkânsızdı. Çünkü Kanunî, kendi çağının meselelerini halletmek için birçok kanunlar koymuş olup, bu kanunların sonraki devirlerin problemlerine çözüm getirmesi beklenemezdi. Nitekim bugün tarihçilerin çoğu Koçi Bey'in teşhislerinde yanıldığını ileri sürmektedirler.⁹ O, dünya şartlarındaki değişme ve gelişmeleri dikkate almamıştır. Ateşli silahların gelişimi ve bunun askerlik ve savaş tekniğinde yol açtığı değişiklikleri Koçi Bey fark edememiştir.

⁸ Burada dikkati çeken bir husus da, ıslahat (reform) teklif eden XVII. yüzyıldaki devlet adamlarının Osmanlı dışındaki bir dünyayı örnek göstermemeleridir. O çağda Osmanlı için ıslahat konusunda alınacak örnek yine kendisidir. Bunun sebebi Osmanlı'nun henüz Avrupa'yı tanıması ve tanıma ihtiyacı duymamasından kaynaklanmaktadır. Zira bu sırada Avrupa, sadece askerlik alanında değil ahlâk ve faziletçe de Osmanlı'dan geri durumdadır.

⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, XII/1, s.322-23.

Koçi Bey'in teklif ettiği çözüm yolları IV. Murad tarafından aynen tatbik edildi. Devlet ve orduya sert karakteri ile çeki düzen veren bu padişah bir süre için sükûneti sağladıysa da bu durum geçici oldu. Zira hastalığa doğru teşhis konamamış ve uygulanan tedavi yöntemleri de ağrıyı bir süre için dindirmekten öteye geçmemiştir. Köprülüler zamanında devlet bir toparlanma dönemine girdiyse de, meselelere köklü çözüm bulunamadı ve bu dönemin sonunda Viyana önlerinde uğranılan bozgunla devletin zafiyeti ortaya çıkmış oldu.

Askerî, sosyal ve ekonomik alanda rakipsiz olan Osmanlı toplumunun kendine olan güven duygusu zamanla olumsuz gelişmelere sebep oldu. Kendisinin dışındaki dünyayı küçük görmesi ve ona bir kıymet atfetmemesi Osmanlı medeniyetinin içine kapanmasına ve dış dünyadaki değişim ve gelişmelere gözünü kapatıp, kulağını tıkamasına yol açtı. İlim ve teknik alanında XV. yüzyılda rasyonel (akılcı) davranışlar sergileyen toplum zamanla cehalet ve taassubun içine düştü. İlimsiz din olamayacağından, ilmî alandaki gerileme din üzerinde de olumsuz tesirlerini göstermekte gecikmedi ve din, yerini hurâfelere ve taassuba bıraktı.

Medeniyetler, farklı medeniyetlerle kurdukları sağlıklı ve sürekli bir temas halinde birbirlerinden aldıkları yeni kültür unsurları ile güçlenir ve gelişirler. Doğuda Osmanlı'dan üstün ilim ve kültür muhiti olmaması, Batı'nın da, Hıristiyan ve Osmanlı'nın düşmanı olması hasebiyle merak bile edilmemesi Osmanlı medeniyetinin içine kapanmasında en mühim sebeptir. Bunun tabii sonucu olarak XVII. yüzyılda ilim ve kültür alanında zirve şahsiyetler yetişmedi. Nitekim, sosyal bilimler alanında bir deha olan Kâtip Çelebi, XVII. yüzyılın ortalarında artık ilme değer verilmediğinden ve ilim adamı yetişmediğinden yakınmaktadır. Oysa Osmanlı medeniyetinin Avrupa medeniyetinden alabileceği ve hatta alması zaruri olan ilim ve kültür başta olmak üzere pek çok kültür unsuru vardı. Nitekim XV. yüzyılda, Fatih çağında bu elastikiyeti gösteren Osmanlı aydın sınıfı, XVII. yüzyılda taassup sebebiyle Batı'daki bilimsel gelişmelere yabancı kaldı.

Osmanlı devlet adamları ve zamanın uleması Osmanlı Devletinin gücünü onun geleneklerinde ve dayandığı esaslarda görüyorlardı. Ortaya çıkan zaaf unsurlarını ve problemlerin sebebini bu teâmül ve geleneklere uylunmasına bağlıyorlardı. Devlet hayatındaki her meselede "*ola gelene ri-âyet*", "*kadimül-eyyamdan*" veya "*kadimüz-zamandan beri*" formülleri esastı. Bu gelenekçi yaklaşımın hiç faydası da yok değildi. İdarî sahada istikrar esas idi. Devlet en ücra köşedeki bir vakfın mütevellisinin değişmesinde bile pimpirikli davranır; ik sık idareci değişimleri hoş karşılanmazdı.

Ne var ki, Osmanlı devlet ve toplum hayatında gelenekçi bir yaklaşım olmasına karşılık bir düşünce geleneği teşekkül etmiş değildi. Gelenekçilik ile geleneksellik arasında fark bulunmaktadır. Bilimsel değer taşıyan yeni bir fikir, karşılaşılan meseleleri mevcut fikirlerle çözme çabalarının yetersiz kaldığı zamanlarda tasarlanır. Yeni fikir üretmek için sorgulama şarttır. Sorgulamak, var olan fikir üzerinde başka bir açıdan düşünebilmektir. Karara varmak için çoğu zaman yeni gözlemlere ihtiyaç hasıl olur. Yeni gözlemler yeni muhakemeler ortaya çıkarır. Bir zamanlar yeni ve hayatiyet sağlayan bir fikir, yeni gelişmeler ve gözlemler karşısında yetersiz kalabilir. Bu takdirde, sırf eskiden kalma olduğu için inatla o fikre bağlı kalmakta ısrar etmek gelenekçiliktir. Geleneksellik ise, geçmişin bugüne uzanan sürekliliği içindeki tatminsizlik noktasından hareket eder ve bugünün fikrine ulaşmaya çalışır. Onun için gelenekçilik bir tür intibaksızlık olduğu halde, geleneksellik, geçmişin uzantısı ve geleceğin hazırlayıcısı olan bugünü inşa etmek ve tatmin duyarak yaşamaktır.¹⁰

Büyük sıkıntı ve problemlerin yaşandığı XVII. yüzyılda tam bir irtica hareketi olan Kadızadeliler gelenekçi bir yapı oluşturdular ve dini son derece bağnaz bir yaklaşımla taassubkâr bir yoruma tabi tuttular. Onların gözünde her yenilik bid'at idi. Tasavvuf erbabına âdeta savaş açtılar. Halbuki Türk toplumunda bir tasavvuf geleneği vardı ve toplum mutasavvıfların dinî yorumlarını daha mûnis ve samimî buluyordu. Sonuçta Kadızadeliler, Köprülüler döneminde bertaraf edildiler. Ancak taassup geleneği ulema arasında devam etti. Ne yazık ki, XVII. yüzyılda naklî bilimlere olduğu kadar akfî bilimlere de değer veren âlimler yoktu. Katip Çelebi bu devirde istisna olarak kalmış, bilimsel bir düşünce geleneği teşekkül etmemiştir.

MODERNLEŞME VE DİRENİŞ

XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet adamları Avrupa'yı tanımak ihtiyacı duydular. Karlofça ve Pasarofça antlaşmaları ile biten mağlubiyetler Osmanlı aydınlarını adeta şok etmişti. Avrupa karşısında uğranılan bozgun, Osmanlı'nın dünyaya bakışında ve düşüncelerinde önemli değişikliklere yol açtı. Artık İmparatorluk kurumlarını Kanunî zamanundaki şekliyle ayakta tutmanın mümkün olmadığı yavaş yavaş anlaşılmaya başlanmıştı. Lale devrinde Avrupa'yı tanımak ve gelişmeleri takip etmek amacıyla, Fransa, Rusya, Lehistan ve Avusturya'ya sefirler gönderildi. Bunların görevi bu ülkelerde gördükleri müesseseleri, gelişmeleri ve fabrikaları rapor etmektir. Nitekim sefirler gördüklerini ve edindikleri intibaları kaleme alarak bir rapor

¹⁰ Yılmaz Özakpınar, *Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler*, İstanbul 1998, s.204-205.

halinde sundular. Bunların içerisinde en meşhuru Yirmi Sekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa Seyahatnâmesi'dir.¹¹ Bu tür seyahatnâme ve sefaretnâmeler Osmanlı aydınlarının düşüncelerinde önemli değişikliklere yol açtığı gibi devlet, ordu ve toplum hayatındaki âdet ve geleneklerde de değişikliğe yol açtı. Fakat bu değişim çok yavaştı.

Devlet hayatındaki gelenekler, uzun zaman dilimi içerisinde, birçok tecrübeler sonucunda ortaya çıkmış, zihinlerde yer etmiş âdeta olmazsa olmaz hale gelmiş uygulamalardı. Bu sebeple değişimleri ve kaldırılmaları da kolay değildi. Çünkü Osmanlı devletinde ideolojik bir yapılanma söz konusu idi. Devlet-i aliyye'nin ideolojisi İslamiyet'in *ehl-i sünnet ve'l-cemaat* yorumu idi. Osmanlı devleti din ile o derece bütünleşmişti ki, bütün devlet gelenekleri zamanla âdeta dinî bir mahiyet kazanmış ve kutsallaşmıştı.¹² Devlet telakkisinin dinî bir mahiyet kazanması, devleti temsil edenlerin dünyadaki sosyal değişmeye, teknolojik ve bilimsel gelişmelere karşı duyarsız kalmasına ve modernleşmeye karşı ayak diremesinde mühim bir âmil olmuştur. Devlet telakkisini, cihat geleneğini değiştirmek âdeta din değiştirmek olarak algılanmıştır. III. Selim zamanında daimî elçiliklerin kurulması, Avrupa devletleriyle ittifak antlaşmaları yapılması gündeme geldiğinde ulema, İslam devletinin Hıristiyan devletlerle ittifak yapmasının imkansız olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim klasik dönemde Osmanlı devleti yabancı devletlerle hiçbir zaman bilinen anlamıyla bir antlaşma imzalamamış, sadece muhatap devletlere bazı imtiyazlar bahşeden fermanlar verilmiştir.

Bu sebeple XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı modernleşmesi başladığı zaman ulema, ümera, kalemiye, kapıkulu ordusu ve toplumun büyük kesimi buna şiddetle karşı çıktı. Sadece padişah ve ona yakın olan bazı devlet adamları modernleşmenin zaruretine inanmışlardı. İnsanlar alışkanlıklarını değiştirmekte zorlanırlar. Buna düşünme alışkanlıkları da dahildir. Geleneksel Osmanlı düşüncesinde ıslahat kavramı vardı. Ama bu daha çok bozulan kurumların ihyası, eski haline döndürülmesi, yani bir nevi restorasyon olarak algılanıyordu. Henüz III. Selim zamanında ne toplum ne de devlet adamları ordunun ve devlet kurumlarının modernleşmesine hazırdı. Sadece padişah ve dar bir musahipler (danuşmanlar) grubu -ki bunların bir kısmı muhtelif vesilelerle Avrupa'yı görmüşlerdi- modernleşmenin zaruretine i-

¹¹ Tanpınar'a göre Yirmisekiz Mehmed Çelebi Paris'i, Evliya Çelebi'nin 1669'da gittiği Viyana'yı serettiği gibi "Kanunî asrınan şanlı hâtıraları arasından ve bir serhat mücahidinin mağrur gözüyle görmez. O, XVIII. Asır Paris'ine Karlofça ve Pasarofça'nın millî şuurda açtığı hazin gediklerden ve devlet işlerinde pişmiş zeki bir memurun tecrübesiyle bakar.", XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976, s.43-44.

¹² Bu hususta bkz. A. Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Müllhidler*, İstanbul 1998, s. 71 vd.

nanıyordu. Üstelik modernleşme Avrupa'nın, yani rakip bir medeniyetin ürünüydü. Ancak savaş meydanlarında ardarda alınan mağlubiyetler kısa süre sonra değişmeyi zarurî hale getirdi.

Nizam-ı Cedid programı çerçevesinde Fransa ve İsveç gibi ülkelerden birçok askerî uzman ve teknik eleman gelmişse de bunlar Osmanlı örf ve âdetleri özerinde köklü değişikliklere yol açabilecek unsur olamadılar. Çünkü Osmanlı insanı kendisini hâlâ dünyanın en güçlü devletinin mensubu sayıyor, Avrupa'nın üstünlüğüne şüphe ve biraz da istihfafla bakıyordu. Toplum kendine güven duygusunu henüz kaybetmemişti. Osmanlı askerleri Frenk subaylarına selam vermeyi bir zül telakki ediyorlar, rütbesi ne olursa olsun gavura selam vermeyi bir alçalma olarak görüyorlardı. Süsleme sanatlarında, mimaride Avrupa tesiri görülmekle beraber henüz giyinme, yeme içme gibi günlük hayata ait geleneklerde bir değişiklik söz konusu değildi. Sadece Nizam-ı Cedid askerlerinin kıyafetleri ile talim ve terbiyesi Avrupa tarzında idi.

Nizam-ı Cedid programını yürüten ve padişaha yakınlıkları sebebiyle nüfuz ve otoriteleri güçlü devlet adamlarının dikkatsizlik ve şımarıklıkları, bu reform hareketinin semeresiz kalmasına yol açtı. İçten içe bu harekete karşı teksif edilen muhalefet nihayet Kabakçı isyanı olarak patlak verdi ve bütün programın tasfiyesi ile sonuçlandı. IV. Mustafa'nın kısa süren saltanatının ardından Sultan II. Mahmud tahta geçtiği zaman kendisi de amcaoğlu III. Selim gibi reform taraftarı olmasına mukabil uzun süre eli kolu bağlı kaldı. Yeniçeri ocağı ve ona dayanan ümera ve ulema dejenere olmuş bir düzeni günlük menfaatler kaygısıyla sürdürmeye çalıştılar. Ancak olayların gelişimi buna meydan verdirmedi. Patlayan Sırp ve Yunan isyanları ve hadiselerdeki Yeniçeri ordusunun başarısızlıkları eski düzeni sürdürmenin beyhudeliğini ortaya koydu. Bu gelişmeler Sultan II. Mahmud'un kafasındakileri uygulaması için fırsat yarattı. Yeniçeri Ocağının kaldırılması modernleşme hareketi için bir dönüm noktası olmuştur. Ocağın ortadan kalkması ile ulema ve ümeranın nüfuzu da sona ermiş oldu. İktidar bütünüyle padişahın ellerine geçti. Artık bundan sonra XIX. yüzyıl padişahların mutlak bir monark olarak ön plana çıktıkları dönem olacaktır. Modern ordunun kuruluşu, telgraf ve demiryolu şebekesi, posta teşkilatı merkezî idarenin güçlenmesine yardımcı unsurlar oldular.

Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri adlı eserinde III. Selim'e kadar olan dönemi Serbest Kültür Münasebetleri dönemi olarak adlandırır. III. Selim dönemi ise geçiş devresidir. Sultan II. Mahmud'la başlayan dönem ise Turhan'a

göre Mecburî Kültür Değişmeleri Dönemidir.¹³ Artık bundan sonra devlet, öncelikle devlet hayatından başlayarak yavaş yavaş toplumun kültür ve geleneklerini değişime zorlayacak ve saray, modernleşmenin öncüsü olacaktır.

XIX. yüzyıla girildiğinde Osmanlı Devleti hâlâ geniş bir coğrafyaya hâkim olmakla beraber, askerî ve ekonomik bakımdan birçok problemlerle karşı karşıya bulunuyordu. Sömürgecilik siyasetiyle zenginleşen ve sanayileşen Avrupa Devletleri, askerî ve ekonomik açıdan büyük birer güç olarak ortaya çıkmışlardı. Bir an önce Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve topraklarını paylaşmak arzusunda idiler. Ancak kendi aralarındaki çatışmalar ve anlaşmazlıklar yüzünden Osmanlı Devleti tamamiyle parçalanıp yok olmaktan kurtuldu.

XIX. yüzyıldaki Osmanlı siyaseti, Avrupa'nın güçlü devletleri arasındaki rekabet ve çekişmelerden faydalanarak, İmparatorluğu ayakta tutmak ve bir an önce sanayileşerek, güç kazanmak esasına dayanıyordu. Ayrıca devletin ayakta kalabilmesi için idarî, askerî, ekonomik ve siyasî alanlarda yenileşme çabalarına da bu dönemde hız verildi.

XIX. yüzyılın başlarından beri, Avrupa tarzında müesseseler kurulması, okullar açılması ve Batı ülkelerine öğrenciler gönderilmesi, haberleşme ve basın hayatının gelişmesi Türkiye'de zamanla Batıdakine benzer bir aydın sınıfı meydana getirdi. Avrupa'nın ihtişamından ve kudretinden etkilenen bu aydınlar zamanla Avrupa kültürünü iktibas etmenin zaruri olduğuna inanacaklardır. Bu yeni sınıf, önceki devirlerin ulemâsından farklıydı. Bunlar Avrupa'da Jön Türkler, Türkiye'de ise Yeni Osmanlılar diye anılıyordu. Avrupa'yı taklid etmenin zaruri olduğuna inanan bu yeni nesil, Batı kültürünün taşıyıcısı konumunda idi. Çoğu Avrupa'yı görmüş ve onun gelişmişliğinin derin tesirinde kalmış idiler. Avrupalı gibi giyinme, yeme-içme ve yaşamayı tercih ediyorlar ve dolayısıyla eski örf, âdet ve geleneklerini sürdüren topluma tepeden bakıyorlardı. Çocuklarına Fransız mürebbiyeler tutuyorlar, Avrupalı okullara gönderiyorlar, piyano çalmasını öğretiyorlardı. Böylece Avrupalı gibi yaşayan onun gibi tüketim alışkanlıkları edinmiş ama, Avrupalı gibi üretmeyen bir sınıf türemişti ve bunlar kendi geleneklerini oluşturuyorlardı.

Toplum ise aydınların bu tavrını tasvip etmiyor, inançlarına ve geleneklerine sıkı sıkıya sarılıyordu. Çünkü aydınlar onların inanç ve geleneklerini küçümsüyor ve alay ediyorlardı. Toplum din adamlarının, tarikat ve tasavvuf erbabın tesirinde idi. Onların söylediklerine itibar ediyordu. Modern-

¹³ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1972, s.226 vd.

leşme sadece bilim ve teknoloji transferi değildi. O, bir farklı düşünme tarzı idi ve âdeta zihniyet değişikliği gerektiriyordu. Türk tasavvufu, akli aşırı derecede yüceltmeye pek sıcak bakmıyordu. Oysa aydınlanma filozoflarının çoğu dine cephe almış ve akli felsefenin merkezine yerleştirmişlerdi. Gerçi Kur'an da akıl sahiplerine hitap ediyor ve sık sık insanlara "hiç düşünmüyor musunuz?" diyerek tefekkür etmeye çağırıyordu ama XVIII. ve XIX. yüzyıllarda dini temsil eden zümrelerdeki cehalet ve taassup, nasların rasyonel bir yorumuna imkan vermiyordu.

Müslüman için örnek alınacak şahsiyet Hz. Peygamberdi, ondan sonra sahabe, müçtehid denilen diğer din büyükleri ve geçmişte yaşamış kudretli ve şöhretli devlet adamlarıydı. Kur'an'da ve hadislerde veya İslam uygulamasında bütün problemlerin çözümü vardı. Ancak olayların gelişimi, Avrupa'nın bilim ve teknolojiadaki bariz üstünlüğü, bu düşünce sahiplerini gereletti ve etkisiz hale getirdi. Bugün de toplumda bu tür bir düşünce geleneği vardır. Esasen bu düşünce sistemi yanlış değildir. İslam medeniyeti henüz canlıdır ve toplumlara vereceği çok şey vardır. Ancak, tefekkür edecek düşünce adamları, "İslamı asrın idrakine söyletecek" mütefekkirler yoktur. Olaylar ve gelişmeler sonradan takip edilmekte ve yeni bir icat karşısında, "bu zaten İslam'da vardı" kolaycılığı ile tatmin yoluna gidilmektedir.

Kısacası Sultan III. Selim'le başlayan, II. Mahmud'la mecburî hale gelen, Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet hareketleri ve Cumhuriyetle sürdürülen modernleşme hareketi hiçbir zaman halka mal olmadı. Aydınlar Osmanlı devrinin mirası olan halka tepeden bakan, buyurgan tavrı sürdürmektedirler. Halk ise aydın hareketlerine daima şüphe ile bakmaktadır.

Bugün Türkiye'deki modernleşme tutucu bir yapı kazanmıştır. Bu tutucu yapıyı sürdüren aydınların ekseriyeti düşünce geleneğine sahip değildir. Çünkü sorgulama ve eleştiri yoktur. 80 yıl önceki fikirler her derde deva basma kalıp sloganlarla tekrar edilip durmaktadır. XVII. yüzyıldaki reformist Osmanlı aydınlarının Süleyman Han zamanını ideal devir, altın çağ olarak algılamaları gibi, günümüz aydınları da Cumhuriyetin kuruluş döneminde rağbet bulmuş fikirleri hiç irdelemeden ve muhakeme etmeden hâlâ en değerli fikirler demeti imiş gibi mutaassıp bir tavırla savunmaktadırlar. Bu bilim ve akıl dışı yaklaşım ve tutuculuk, Türk düşünce hayatının gelişmesinde büyük bir engel teşkil etmektedir. Farklı bir şey ileri süren hemen bir şeye ve bir kimseye karşı olmakla itham edilerek fikir zenginliğinin oluşmasına meydana verilmemektedir.

Halbuki bugün toplum, ekonomide kabuğunu kırmıştır. Demokrasiyi benimsemiştir. Avrupa Birliği'ne girmek konusunda büyük bir arzu duyma-

sının tek sebebi ekonomik faktörler değildir. Hukukun üstünlüğü prensibinin geçerli olacağı, kendi hür iradesi ile hareket edebileceği, insanca yaşayabileceği demokratik bir ortamın oluşmasıdır. En mühimmi Sultan II. Mahmud devrinden beri sürüp giden, devletin topluma muayyen kültür formlarını empoze etme devrinin sona ereceği beklentisidir. Bazıları Avrupa kültürünün toplumumuzu dejenere edeceği, inancımızın, gelenek ve göreneklerimiz zarar göreceği kanaatindedir. Bu satırların yazarı aksi kanaatedir. Bu saatten sonra Avrupa'dan yeni bir kültür unsurunun gelmesi söz konusu değildir. Gelmesi gereken geldi ve biz Avrupa Birliğine girmesek de gelmeye devam edecektir. Bunu ileri sürenler farkından olmadan kendilerinin toplumdaki herkesten daha akıllı olduklarını söylemiş oluyorlar. Türk milletinin böyle bir hâmilîğe ihtiyacı yoktur. Aydın olarak topluma güvenmek gerekmektedir. Toplum kendi inançlarını, gelenek ve göreneklerini, kültürünü korumayı bilir. Derneğini kurar, vakıf tesis eder, kısacası tedbirlerini alır. Yeter ki devlet ve kendini toplumun üstünde gören aydınlar gölge etmesinler. Bu açıdan bakıldığında toplumun postmodern yorumlara daha yakın durduğu, çoğulculuğu, çok kültürlülüğü müsbet karşıladığı söylenebilir. Halbuki modernliği temsil eden aydınlar onu bir din gibi benimsemişlerdir ve bu konuda çok mutaassıp davranmaktadırlar.

Diğer taraftan aydınların ve bilhassa bürokrat-aydınların değişime direnmesinin temel sebebi ideolojik yapılanmadır. XIX. asrın başlarındaki ulemanın, Osmanlı devlet geleneklerini değiştirmesi gerekliliğini âdeta din değiştirmek olarak algılaması gibi günümüzde bir kısım aydınlar da demokratik gelişmeyi ve toplumun gelişme arzusunu karşı devrim olarak görmektedirler ve açıkça demokrasinin cumhuriyeti öldürdüğünü söyleyerek jakoben bir cumhuriyet telakkisine din gibi bağlanmaktadırlar.

Bir devletin ideolojisi o ülkedeki siyasî toplumun zihniyetini de belirlemektedir. İdeoloji ve bu ideolojinin kurucusu kabul edilenler kutsandığı için ideolojinin yeni şartlara açılımı yani zihniyet değişimi güçleşmektedir. Bu gibi hallerde değişim ancak dış dinamiklere bağlı olmakta, iç dinamikler zayıf kalmaktadır. Burada Osmanlı ulemasının, ümerasının ve Cevdet Paşa'nın deyimi ile efkâr-ı umumiyenin¹⁴ zihniyet değişimindeki zorlanmasını hatırlamak gerekir. Ulema ve ümeranın direnişi ancak Avrupa ve Rusya karşısında alınan ağır yenilgiler sonunda kırılabilecektir. Keza Tanzimat ve İsla-

¹⁴ Bu konuda bkz. Christoph K. Neumann, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul 1998, s.64-72.

hat fermanları ile Birinci ve İkinci Meşrutiyetin ilanındaki dış dinamikleri göz ardı etmemek gerekir.

Aynı şekilde İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'nin Sovyet-Rus tehditleri karşısında Batı bloğuyla bütünleşebilmek için demokrasiye geçiş sürecini hızlandırdığını hatırlamak icap eder. Bugün de Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme çabası çerçevesinde çoktan yapılması gereken demokratik açılımları son bir iki yıla sığdırmak zarureti, dış dinamiklerin tesirini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Siyasetçiler her ne kadar yapılan düzenlemeleri Türk milletinin çoktan hak ettiğini ifade etmekteyseler de pek inandırıcı gelmemekte, yapılan bütün hukukî, idarî, adlî ve sosyal düzenlemelerin Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye müzakere tarihi vermesini sağlamak için olduğuna hemen bütün toplum inanmaktadır.

Ancak henüz Türkiye'de ideolojik yapılanma ortadan kalkmış değildir. Yapılan demokratik açılımlar karşısında bürokrasinin ve bir kısım aydınların muhalefeti şiddetini giderek arttırmaktadır. Sevindirici olan taraf, toplumun büyük çoğunluğunun bürokrat-aydın muhalefetine peşine takılmaması ve yapılan reformları tasvip etmesi ve desteklemesidir. Yapılan genel ve yerel seçimlerin sonuçları buna delalet etmektedir. Toplumun esas beklentisi Türkiye'de Avrupa standartlarına uygun bir demokrasi anlayışının tesis edilmesidir. Acaba Mümtaz Turhan'ın kast ettiği mânâda, Avrupa ile 200 yıl sonra tekrar bir serbest kültür münasebetleri devri başlayabilecek midir, bilmiyoruz. Bunu zaman gösterecektir. Çünkü Sultan II. Mahmud devrinden günümüze devlet, mütemadiyen Batı'nın kültür unsurlarını topluma empoze etme yoluna gitti. Toplumun kendi seçiciliğine bırakmadı. Senfoni orkestraları, bale okulları, operalar, tiyatro vs. hep halkı modernleştirmeyi amaçlayan unsurlar olarak görüldü ve devlet bütçesinden mebzul miktarda kaynak ayrılarak ayakta tutulmaya çalışıldı. Bu jakoben tavır, şüphesiz aydınlanma felsefesinin yansımasıydı. Postmodernizmin tartışıldığı günümüzde artık aydınlar bazında modernleşirmeci tavır eleştiri konusu olmaktadır. Bunu hayra alamet saymak icap eder. Zira toplum kendi tercihi ile, inançları, ahlâk anlayışı çerçevesinde serbestçe kültürel faaliyette bulunabilecek ve belki de Batı kültür ve formlarından da ilham alarak orijinal sentezler ortaya koyabilecektir. Unutmamalım ki, inançlarına ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı görülen toplum kesimlerinin bile modernleşmeden müteessir olduğu herkesin malumudur.

SONUÇ

Modernitenin getirdiği değerlere ve onun çağrıştırdığı kavramlara âdeta bir sihir ve keramet yüklemiş, onları bir din gibi benimsemiş olan Türk aydınının bugünkü temel problemlerinden birisi fikrî değişim ve dönüşümü

gerçekleştirmekteki istidatsızlığıdır. Modernizmin temel değerlerinden olan pozitivizm ve rasyonalizm, aydınlar için bir din alanı haline gelmiş ve bir iman meselesi olmuştur. Bu sebeple aydının ilm-i rücû etmesi veya bir zihniyet değişimi yaşaması kolay görünmemektedir. Esasen devlet ve siyaset geleneğindeki değişimin ya çok yavaş seyretmesi ya da tam tersine ani bir çözümlüş ve çöküş yaşanarak çok radikal değişimlere gidilmesi, aydınların Batı'nın temel değerlerinin mahiyetini kavrayamamış olmalarından ileri gelmektedir. Türk aydınındaki zihni elastikiyet eksikliğinin temel sebebi galiba Türk insanının karakterinden ileri gelmektedir. Türkler inandıklarına tam inanmakta ve iman ettiği esaslar üzerine tartışmaya girmeye de yanaşmamaktadır. Dolayısıyla değişime direniş, sadece modernizme ve onun getirdiği unsurlara karşı olmamıştır. Bu sebeple modernizmin ürünü olan aydınlanma felsefesine tam iman etmiş olan aydınlarımızın yine Batı'nın geliştirdiği postmodernizme ayak diremesi kadar normal bir şey olamaz.

ABSTRACT

THE PROBLEM OF CHANGE IN THE TURKISH STATE AND POLITICAL TRADITION FROM OTTOMAN EMPIRE TO TURKISH REPUBLIC

The Turkish society has been trying to be modernized since Sultan Selim the III. But even the modernizing process hasn't been fulfilled yet. For this reason post-modernism hasn't been accepted even between intellectuals. Our aim in this paper is not to explain the nature of modernism and post-modernism. In this project we want to point the changing problems of the Turkish state and political tradition from the Ottoman Empire to the Turkish Republic and to explain the attitude and the arts of behaving against modernizing.

Keywords: Change, Ottoman, Reforms, State, Modernism, Europe, Constitutionalism